

РІВНІСТЬ ЛЮДЕЙ ТА СВОБОДА І СПРАВЕДЛИВІСТЬ: ПИТАННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ І ПРІОРИТЕТУ

ВАСИЛЬЧЕНКО Оксана Петрівна - кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

В статті досліджується еволюція розуміння правового рівності людей, принципу рівності прав і свобод людини. Розглядаються основні підходи до співвідношення категорій рівність, свобода, справедливість.

Ключові слова: конституційний принцип рівності прав і свобод особи, рівність, свобода, справедливість

Досліджуючи еволюцію розуміння правової природи рівності людей, принципу рівності прав і свобод людини і громадянина, ми бачимо, що як українські мислителі, так і мислителі інших країн (різних періодів розвитку) загальну концепцію рівності людей пов'язували з фундаментальними аксіологічними постулатами свободи та справедливості.

Такі вищі моральні цінності, як добро, благо, у структурі природно-правової концептуальної схеми конкретизуються у правові ідеали справедливості, рівності, свободи. Це впливає з антиномічної природи моралі, яка для реалізації добра, блага вимагає від людини, з одного боку, вдосконалення своїх здібностей і нарощування конструктивного потенціалу, для чого функціонує механізм соціальної ієрархії, система ролей, що дозволяють користуватися послугами інших людей, використовувати їхню допомогу і в цьому розумінні розглядати їх як засіб у творчій самореалізації людини. Але, з іншого боку, мораль вимагає також розглядати іншу людину як самоціль

і самоцінність, оскільки людина, як така, є вищою цінністю.

Філософи різних часів не дають єдиної відповіді на питання розуміння рівності як самостійної правової категорії. У більшості випадків рівність розглядається ними лише як складова понять свободи та справедливості чи як явище, яке тісно пов'язане з ними, що, у свою чергу, характеризують сутність людини і є основними формами вираження буття людства. На їх погляд, категорія свободи є головною для людини. Саме завдяки свободі людина обирає свій шлях щодо реалізації своїх інтересів та бажань. Свобода, в загальному розумінні, повинна стати самим середовищем існування людини.

Розуміння поняття свободи змінювалося в історії людства. У стародавній філософії свобода, насамперед, розумілася як можливість по черзі з іншими брати участь у владі, впливати на формування державної влади (Аристотель), розглядалася в поєднанні з долею, яка обмежує свободу людини (Платон). У стародавньому Римі свободу громадян вбачали в тому, що жодних законів не можна було запровадити, якщо щодо них не було попередньої згоди народних зборів.

У середні віки свободу розуміли як свободу від гріха й проклять церкви, причому виникли розбіжності між моральною свободою людини та вимогами релігійної всемогутності Бога. У цей час ідея релігійної свободи у поєднанні з доктриною природного

права надихала людей на боротьбу за свої права, свободи в інших сферах відносин.

В епоху Ренесансу під свободою розуміли безперешкодний усебічний розвиток людської особистості. За часів Просвітництва виникає поняття свободи, запозичене від лібералізму й філософії природного права (Альтузій, Гоббс, Гроцій, Пуфендорф; у 1689 році в Англії – Білль про права), постулатом якої виступає незалежність самовизначення людини від усіх посягань влади.

Діапазон розуміння поняття свободи надзвичайно широкий.

Свобода – це свобода волі. Воля за своєю сутністю завжди є вільною. Так розуміє волю ідеалізм, тобто як незалежну від зовнішніх обставин і впливу. Матеріалісти ж вважають, що джерелом волі є об'єктивний світ, відображений через призму внутрішніх умов (потреб, інтересів) суб'єкта.

У радянській юридичній літературі трактування права як певної міри свободи започаткували Д. Керімов [1, с. 73] і В. Нерсисянц [2, с. 8]. В українській юридичній науці серед перших дослідників концепту «свобода» був В. Копейчиков: «Сутністю права є свобода, але не будь-яка, а певним чином визначена й забезпечена» [3, с. 90]. Іншими словами, право – це міра свободи.

В.С. Нерсисянц з приводу співвідношення права і свободи писав: «Право за своєю сутністю, а тому і за своїм поняттям, – це історично визначена й об'єктивно зумовлена форма свободи в реальних відносинах, міра цієї свободи, форма її буття, формальна свобода» [2, с. 242–243].

У той же час, свобода – одна з основних засад права; так само як справедливість, рівність і гуманізм, вона розглядається як один із загальнолюдських вимірів права [4, с. 119].

У межах правової держави свобода зазвичай розвивається в чотирьох напрямках, що дозволяє її розуміти як: 1) незалежність від свавілля з боку інших; 2) існування гарантованих основних прав, які обмежують монополію державної влади; 3) право на співучасть у справах держави, тобто право на участь у прийнятті рішень; 4) реалізацію індивідуального самовизначення на основі законів; свободу вибору і прийнят-

тя рішень, свободу самому визначати своє життя відповідно до власних уявлень про щастя і його сенс [5, с. 19-20].

На нашу думку, право є кордоном між свободою і свавіллям, що обмежує друге заради першого. Тобто саме право захищає свободу кожного індивіда від свавілля державної влади та інших людей. Таким чином, право виступає легітимованою свободою.

Країни, де суспільний лад утвердився на принципах свободи та рівності, досягли великих успіхів у розвитку економіки, культури, науки і техніки, соціального захисту населення тощо.

Як зазначається в літературі, взаємодія між свободою і рівністю в процесі правового регулювання має ґрунтуватися на базовій моделі «рівності в свободі» [6, с. 146]. Ця вимога міри свободи трансформується в такий логічний ланцюг: свобода (у правовому і соціальному розумінні) – право (як міра свободи) – рівноправність (рівна міра щодо кожного). С.П. Погребняк доповнює цю схему з урахуванням «диференційованої рівності у свободі з можливістю позитивних дій»: 1) у праві має втілюватися міра свободи, що однаково застосовується до кожного, хто перебуває в однаковому становищі; 2) але міра свободи є різною, коли а) право враховує розумні й об'єктивні відмінності між особами або б) створює тимчасові сприятливі умови для певної категорії осіб із метою компенсації існуючої фактичної нерівності [4, с. 125].

Отже, можна стверджувати, що надання окремим людям більшої міри свободи порівняно з іншими може порушити правову рівність, але не створить свободу. Ця надмірна частка є привілеєм, а не правом чи свободою. Порушення цієї рівноваги призвело до буржуазних революцій і встановлення формальної рівності. Таким чином, свобода і рівність є невід'ємними одне від одного, оскільки свободу можна виразити тільки через норми і принципи формально-правової рівності всіх індивідів.

Юридичне розуміння свободи як сутності людини та її існування полягає у можливості робити все, що прямо не заборонено законом і не шкодить іншим. Таким чином,

свобода у праві не може бути абсолютною. Вона завжди до певної міри обмежена, зокрема, рівним становищем інших людей. Звідси випливає, що сутність права становить собою рівну міру свободи індивідів, визначену законом, що реалізується через суб'єктивні права. Це зумовлює високу соціальну значущість права, оскільки гарантована можливість самореалізації, свободи вільного розвитку особистості є однією з головних загальнолюдських цінностей.

Справедливість – це поняття про належне, пов'язане з історично мінливими уявленнями про невід'ємні права людини. Вона є основним поняттям людських потреб – предметом людських прагнень і людських вимог одночасно; жодна культура і жодна епоха не бажають відмовлятися від справедливості [7, с. 10].

Справедливість містить вимогу відповідності між реальною значущістю різних індивідів або їхніх соціальних груп у житті суспільства і їхнім соціальним становищем, між їхніми правами і обов'язками, між діями і відплатою, працею і винагородою, злочином і покаранням, заслугами людей і їх суспільним визнанням тощо. Як пише А.В. Прокоф'єв, саме уявлення про справедливість і несправедливість є тим загальним ціннісним знаменником, який слугує основою для винесення суджень про виправданість суспільних практик, традицій і інституцій [8, с. 186].

Така еволюційна трансформація поняття справедливості привела до нині відомого її визначення як, насамперед, поняття про належне. Але належне – термін, який складно визначити. Отже, справедливість – поняття відносне: щодо особистості і стосовно історичних умов, коли це визначення з'явилося.

Існування таких неприпустимих для визначення справедливості властивостей як невизначеність і відносність спричиняє висновок, що мета права надто велика (оскільки невизначена) і не має центру (оскільки відносна). Виявляється, немає точки застосування сили, що знаходиться в руках держави, відсутнє визначення того місця, куди може бути спрямована енергія влади – все це призводить до дискоордини-

ції діяльності держави й реакції у відповідь – протесту з боку суспільства.

Слово «справедливість» (*justitia*) бере свій початок від *jus* – право. Тому право, як стверджує В. Нерсесянц, «за визначенням справедливе, а справедливість – внутрішня властивість і ознака права, категорія й характеристика правова, а не позаправова (не моральна, релігійна тощо)» [9, с. 65]. Більше того, на думку Ю. Пермякова, «несправедливе право – нісенітниця, подібно до «брудної чистоти» [10, с. 104]. Тому оцінювати право як справедливе чи несправедливе було б недоречним. На нашу думку, право за своєю суттю, природою передбачається як справедливе. Про це пише і цілий ряд зарубіжних дослідників: право повинно втілювати в собі справедливість, без справедливості воно є насмішкою, якщо не повним запереченням самого себе [11, с. 132-133]; право – це дійсність, цінність якої полягає в тому, щоб служити справедливості [12, с. 44].

Теза «не роби іншим того, чого не бажаєш собі» вимагає справедливості, сутністю якої є визнання рівноцінності всіх членів суспільства, а тому їхньої рівноправності, іншими словами – формальної рівності, рівності у вимогах, які одні можуть висувати щодо інших членів суспільства. Таким чином, справедливість полягає у рівному ставленні до всіх людей як до формально рівних.

Можна виділити й інший, не менш важливий аспект єдності справедливості й рівності «як вираження домірності й еквіваленту, зафіксований у традиційному природно-правовому визначенні справедливості як віддавати рівним за рівне. В узагальненому вигляді можна сказати, що справедливість – це самосвідомість, самовираження й самооцінка права, тому – правова оцінка всього іншого, позаправового» [13, с. 30].

У процесі дослідження закономірно виникає запитання як співвідносяться триада «рівність – свобода – справедливість»? Щодо цього Р. Лівшиц у своїй праці «Філософія права» зауважив, що «... звичайно, і рівність, і свобода – суто правові ідеї. Та все ж, як ми вважаємо, найбільш повно й адек-

ватно втілює сутність права ідея справедливості... Ця теза навряд чи може бути доведена логічними конструкціями. Вона має радше концептуальний характер. Право за своїм змістом, за своєю соціальною сутністю є засобом суспільної згоди, компромісу... Засобів суспільної згоди і компромісу в суспільстві може бути немало. Специфіка права як такого засобу розкривається в його формальному, інституційному визначенні. Право є нормативно закріпленою й реалізованою справедливістю» [14, с. 66]. Іншими словами, «право – нормативно закріпленна справедливість, що полягає у реалізації суспільного компромісу. Це формулювання... охоплює і ціннісне, і нормативне, і соціологічне розуміння права» [14, с. 69]. Таким чином, на його думку, найближчою до сутності права є ідея справедливості.

Проте, можна не погодитися з позицією, коли на вершину правової піраміди ставиться справедливість, оскільки вона базується на рівності. Тому саме справедливість є змістовним компонентом принципу формальної рівності, а не навпаки.

Справедливість полягає в тому, щоб кожний міг реалізувати свої здібності, стати самим собою, іншими словами – реалізувати свою екзистенцію, «волю до влади». Тобто такий стан речей, коли кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права й свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, у якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості. Це і є свобода. А її гарантією є рівноправність громадян, рівність їх перед законом.

Як слушно зауважує В. Нерсисянц: «Якого-небудь іншого принципу, крім правового, справедливості не має. Заперечення ж правового характеру й сенсу справедливості неминуче веде до того, що за справедливість починають видавати які-небудь неправові засади...» [15, с. 171].

Таким чином, критерієм справедливості або несправедливості інтересів суспільства виступає правова справедливість, право як соціальний компроміс між вимогами різних людей і соціальних груп.

Справедливість – є метою й сенсом будь-якої соціальної політики та права. Право ж

за своєю суттю, природою та етимологією передбачається як справедливе. Аналогічно і справедливість існує в межах права та виступає критерієм оцінки соціальних вимог та інтересів як правових чи неправових. Правова справедливість, нарівні зі свободою у юридичному аспекті, є змістовним компонентом категорії рівності у праві як принципу формальної рівності, а не навпаки, і полягає у рівному ставленні до всіх людських істот як до формально рівних.

Г.В. Мальцев вважав, що зв'язок соціальної справедливості з правом заснований на тому, що правове відношення може бути завжди інтерпретоване як особливий тип відношення розподільчого [16, с. 186].

Правда, варто відзначити, що у колі деяких вчених панує думка, що справедливість, добро і зло – це неправові категорії, більше того, вони не мають відношення до права і правової теорії. Позиція ця завжди була характерною для юридичного позитивізму. Один з найвідоміших юридичних позитивістів ХХ ст., творець «чистого вчення про право» Ганс Кельзен схилився до того, що моральні цінності, зокрема справедливість, є відносними і при всій своїй необхідності є ірраціональним ідеалом. Для чистого вчення про право змішування позитивного права з «ідеальним» або «справжнім» правом виключено. Категорія справедливості має право на існування, але не в рамках теорії позитивного права [17, с. 350–353].

Такої ж думки дотримувався і О.Є. Лейст, який виходив з того, що теорія права знаходить підґрунтя і коріння у більш широких, ніж право і держава, явищах і в більш широких філософських, історичних теоріях. На його думку, «сутність права не може бути досягнута ні практичним правознавством, ні навіть загальною теорією права, якщо остання не вийде за межі юридичних категорій» [18, с. 30]. Однією з таких неюридичних категорій, без якої неможливо обійтися, на його думку, і є справедливість.

Ми не можемо погодитися з тими вченими, які стверджують, що справедливість є неправовою категорією. Справедливість – термін, що досить широко використовується як у нормативних актах, так і в нау-

ковій літературі. Можна зустріти навіть визначення права через цей термін: «Право є нормативно закріпленою справедливістю» [14, с. 69].

У той же час, слід мати на увазі, що свобода, справедливість і рівність є різними правовими категоріям і різні аспекти категорії «рівність» далеко не завжди збігаються з аспектами категорії «свобода», «справедливість». У літературі можна зустріти безліч різних точок зору на проблему співвідношення цих категорій. Іноді рівність розглядається як умова справедливості, в інших випадках – як спосіб її досягнення. Окремі автори говорять про рівність як про форму прояву справедливості.

Ми не маємо на меті вивести якоесь універсальне визначення категорій «справедливість», «свобода» однак, для того, щоб співвіднести категорії «рівність» і «свобода», «справедливість», необхідно мати чітке уявлення про їхнє значення.

Стародавня формула справедливості проголошує: «*alte rum non laedere, suum cuiqueque buere*» («відплачувати кожному не на шкоду іншому»). Якщо вдуматися в зміст цієї формули, одразу видно, що справедливість розуміється як певний порядок відносин, у якому кожному члену суспільства належить своє місце. Це якась єдність (органічний зв'язок), де кожен має те, що йому належить, не може не знаходитися у відносинах зі всіма іншими [19, с. 121–125].

Радянський вчений А.І. Екімов у сутності справедливості виділяв такі моменти: а) справедливість може встановлювати лише сам народ; б) справедливість – відображення загальної волі, до того ж волі особливого роду; в) закон за своєю суттю має бути справедливим [20, с. 25].

Справедливість належить до вічних цінностей права й основних принципів і властивостей юридичної діяльності. Більше того, справедливість – не тільки вічна, але й одна з найвищих цінностей права, всі інші порівнюються з нею і дійсні лише за умови, що вони не суперечать справедливості [21, с. 4].

Повертаючись до розгляду співвідношення рівності й справедливості, можна відзначити, що практично всі з розглянутих вище дослідників не розуміють спра-

ведливість без рівності. Однак, співвідношення цих понять визначається в літературі не так однозначно.

У наш час, як ми уже зазначали, деякі автори бачать у рівності засоби досягнення справедливості. Зокрема, О.І. Цибулевська писала: «Довгий час суспільна свідомість формувалася на ідеалах рівності, гуманізму, справедливості, найчастіше гіпертрофованих, ілюзорних. Сьогодні багато хто переконався, що, як це не парадоксально, у соціально-економічній сфері ідеал рівності неминуче приводить до несвободи, зростання обмежень. Поступово приходять розуміння: мало соціальної справедливості в тому, що всі більш-менш однаково бідні. Виходить, треба розбагатити всім: і людям, і державі, і суспільству... Звідси, повинна забезпечуватися не фактична рівність (це утопія в умовах сучасного суспільства), а рівність усіх перед законом, створення рівних стартових умов. Крім рівності перед законом і судом, принцип рівноправності містить у собі рівність прав і свобод людини й громадянина, а також рівні права й свободи чоловіка й жінки» [22, с. 152].

Інші автори розглядають рівність як одну зі складових справедливості. Так, О.Т. Боннер, розглядаючи справедливість, відзначав, що використання єдиної міри майнового характеру до однакових у юридичному відношенні вчинків заможного й незаможного в умовах будь-якої соціальної системи є завідомо несправедливим. Застосування ж єдиного правового масштабу до вчинків людей, які є рівними, у принципі можливе й справедливе. Однак, продовжує свої міркування О.Т. Боннер, люди неминуче є нерівними за своїми фізичними і розумовими здатностями, сімейним та матеріальним становищем і, як наслідок, за рівнем задоволення матеріальних і культурних потреб. З погляду автора, застосування тих же засобів до різних осіб може здійснити на них зовсім різний вплив. Тому до вчинків таких людей важко, та й не потрібно застосовувати єдине мірило. Таким чином, автор робить висновок, що справедливість полягає не лише в рівності, але й у відповідних ситуаціях і в правильних, прогресивних нерівностях [23, с. 16].

Відповідно до третьої точки зору, «справедливість» і «рівність» – категорії самостійні й навіть не однорядні. Зокрема, Є.М. Бирдін відзначає, що справедливість посідає більш високе положення, аніж принцип рівності. Закон закріплює як «рівність», так і «нерівність», аби тільки вони не суперечили принципу справедливості [24, с. 2].

Четвертий підхід ґрунтується на тому, що рівність, свобода і справедливість розглядаються як взаємопов'язані явища. Так, на думку В.С. Нерсесянца, принцип формальної рівності представляє собою єдність трьох сутнісних якостей (характеристик) права: всезагальної рівної міри регуляції, свободи і справедливості. Цю триєдність сутнісних якостей права (три компоненти принципу формальної рівності) можна охарактеризувати як «три модуси єдиної субстанції, три взаємопов'язані значення одного змісту: одне без іншого (одна властивість без інших властивостей) неможливі. При таманна праву всезагальна рівна міра – це саме рівна міра свободи і справедливості, а свобода і справедливість неможливі поза і без рівності (загальної рівної міри)» [25, с.4].

На наш погляд, це найбільш правильна позиція щодо розуміння співвідношення рівності, справедливості і свободи. Не викликає сумнівів той факт, що реалізація ідеї справедливості в праві неможлива без встановлення правової рівності та свободи. У свою чергу, свобода, справедливість і рівність є невід'ємними одне від одного, оскільки свободу можна виразити тільки через норми і принципи формально-правової рівності всіх індивідів і щоб при цьому дотримувався принцип справедливості.

Тому є сумнівною позиція тих авторів, які вважають, що справедливість посідає більш високе положення, ніж рівність. Якщо ми досліджуємо два цих явища як принципи права, то встановлення перевагування одного принципу над іншим за визначенням руйнує саму ідею побудови системи права на базових нормах – принципах.

Таким чином, рівність як форма вираження буття людини, співвідноситься зі справедливістю і полягає в тому, щоб надати кожному можливість реалізувати свої

здібності, стати самим собою, іншими словами – реалізувати свою «волю до самореалізації». Гарантією такого стану речей, коли кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права й свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, у якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості, є рівноправність громадян, рівність їх перед законом.

Досліджуючи співвідношення справедливості й рівності, необхідно звернути увагу на ще одну важливу обставину: не будь-яка рівність є справедливою. Соціальна рівність і справедливість не тотожні одне одному поняття, адже рівність виражає характер суспільного становища самих взаємодіючих між собою людей, а справедливість – їхнє відношення до дійсності, її відповідність прогресу людства.

Література

1. Философские проблемы государства и права / [под научн. ред. чл.-корр. АН СССР Д.Н. Керимова и проф. А.С. Явича]. - Ленинград: Лен. ун-т, 1970. - 112 с.
2. Нерсесянц В.С. Право и закон: из истории правовых учений / В.С. Нерсесянц. - М.: Наука, 1983. - 366 с.
3. Теорія держави і права: [навч. посіб.] / [за заг. ред. В.В. Копейчикова]. - К.: Юрінформ, 1995. - 190 с.
4. Погребняк С.П. Основоположні-принципи права (змістовна характеристика) [Текст] : монографія / С. П. Погребняк ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. - Х. : Право, 2008. - 240 с.
5. Баумгартнер Х. Свобода и человеческое достоинство как цели государства // Политическая философия в Германии. Сб. ст. Изензее Й. И др. Пер. с нем. Мироновой Д., Погорельской С. - М.: Современные тетради, 2005. - С. 15-22
6. Соловьев Э.Ю. Категорический императив нравственности и права. - М.: Прогресс-Традиция, 2005. - 416 с.
7. Хеффе О. Справедливость: Философское введение: Пер. с нем. - М.: Практикс, 2007. - 192с.
8. Прокофьев А.В. Мораль индивидуального совершенствования и обществен-

АНОТАЦІЯ

У статті досліджується еволюція розуміння правової рівності людей, принципу рівності прав і свобод особи. Розглядаються основні підходи до співвідношення категорій рівність, свобода, справедливість.

SUMMARY

The questions of evolution of idea of equality and of the principle of equality of rights and freedoms of person are examined in the article. The questions of correlation of concepts are examined equality, freedom, justice

ная мораль: исследование неоднородности нравственных феноменов. – Великий Новгород: НовГУ им. Я. Мудрого, 2006. [Электронный ресурс] режим доступа: http://iph.ras.u/uplfile/ethics/biblio/Prokofiev/monogr_2006/title.html

9. Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства: [учеб. для студ.]/ В.С. Нерсесянц. – М.: НОРМА; Изд. группа «НОРМА – ИНФРА-М», 2002. – 539 с.

10. Пермяков Ю.П. Лекции по философии права / Ю.П. Пермяков. – Самара: Самарский гос. ун-т, 1995. – 120 с.

11. Ллойд Д. Идея права: Перевод с английского Пер.: Юмашев Ю. М. (Науч. ред.), Юмашева М. А. – М.: Югона, 2002. – 416 с.

12. Радбрух Г. Философия права: Пер. с нем. – М.: Международные отношения, 2004. – 240 с.

13. Нерсесянц В.С. Философия права: [учеб. для вузов] / В.С. Нерсесянц. – М.: Изд. группа «ИНФРА-М – НОРМА», 1997. – 652 с.

14. Лившиц Р.З. Теория права: [учеб.] / Р.З. Лившиц. – М.: БЕК, 1994. – 224 с.

15. Нерсесянц В.С. Философия права Гегеля / В.С. Нерсесянц. – М.: Юристъ, 1998. – 352 с.

16. Мальцев Г.В. Социальная справедливость и право. – М.: Мысль, 1977. – 255 с.

17. Крестовская Н.Н., Цвиркун А.Ф. История о государстве и праве: Курс лекций. – Х.: Одиссей, 2007. – 376 с.

18. Общая теория государства и права. Академический курс: В 2 т. / Под ред. М. Н. Марченко. – М.: Зерцало, 1998. – Т. 2. – 416 с.

19. Алексеев Н.Н. Основы философии права: Рекомендовано Министерством общего и профессионального образования РФ для использования в учебном процессе со студентами высших учебных заведений, обучающимися по юридическим специальностям / МВД России. Санкт-Петербургский университет; Отв. ред. Г. Г. Бернацкий и др.; Сост. Ю. А. Сандулов – СПб.: Лань, 1999. – 256 с.

20. Экимов А.И. Справедливость и социалистическое право. – Ленинград: Изд. Ленинград. ун-та, 1980. – 119 с.

21. Мартышин О.В. Справедливость и право // Право и политика. – 2000. – № 12. – С. 4–15

22. Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. М.: Юристъ, 2001. – 776 с.

23. Боннер А.Т. Законность и справедливость в правоприменительной деятельности. – М.: Российское право, 1992. – 320 с.

24. Бырдин Е.Н. Причины юридического неравенства в Российском государстве // Юрист. – 2000. – № 10. – С. 2-5

25. Нерсесянц В.С. Право как необходимая форма равенства, свободы и справедливости // Социологические исследования, 2001. – № 10. – С. 3-15